

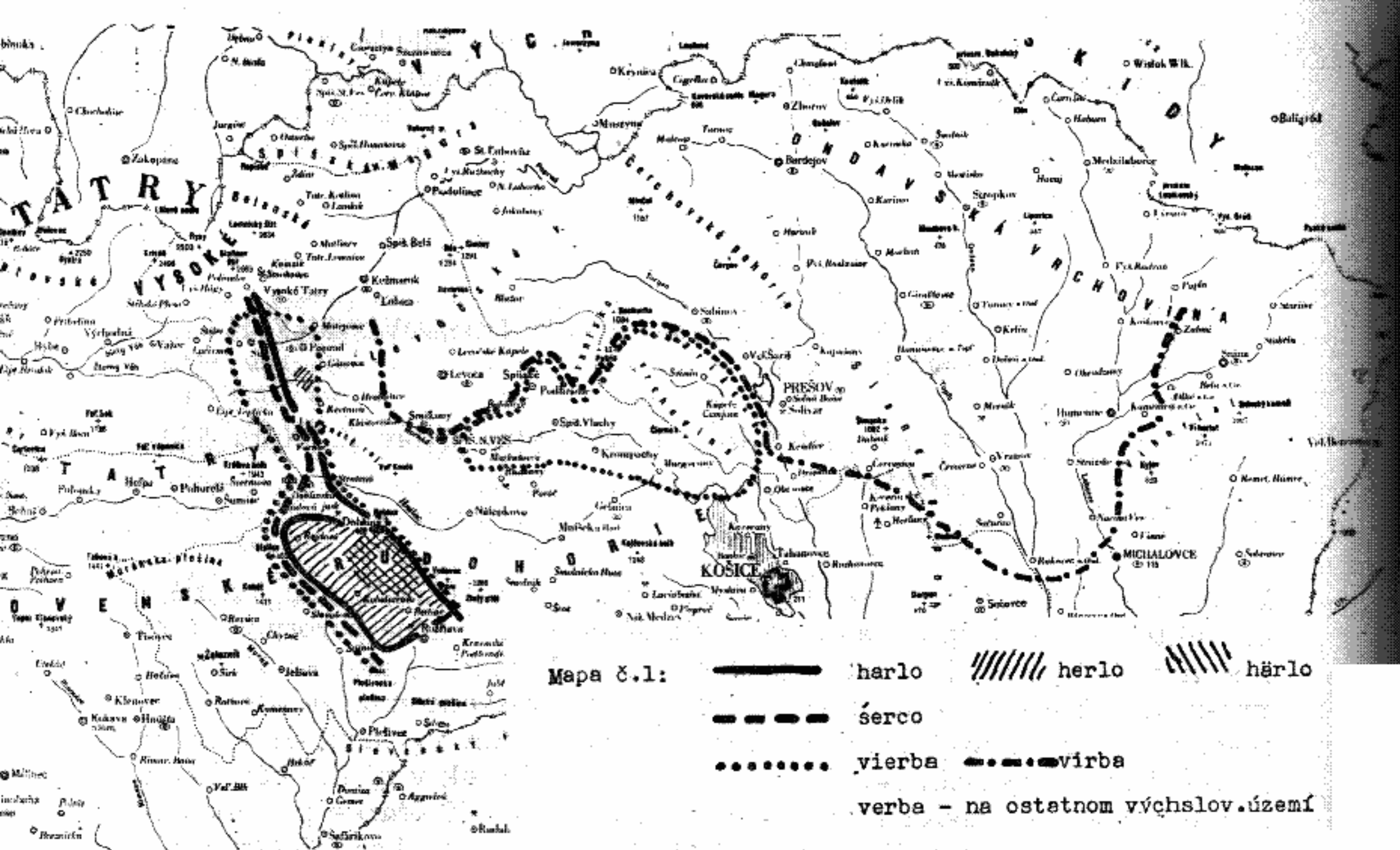
SLABIČNÉ R, L VO VÝCHODOSLOVENSKÝCH NÁREČIACH

Ferdinand Buffa, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV,
Bratislava

Problém slabičného *r, l* vo východoslovenských nárečiach, ako ich najcharakteristickejšiemu znaku, venovala sa doteraz značná pozornosť, a to nielen našich, ale aj cudzích jazykovedcov. Postupne, ako sa získavali presnejšie údaje k tejto otázke, došlo sa k presvedčeniu, že ide o domáci vývin uvedených konsonantov súvisiaci s ich vývinom aj v iných slovenských nárečiach, ako aj s vývinom iných hlások v týchto nárečiach. Jednoznačne to vysvitá najmä z prác J. Liška (*K otázke pôvodu východoslovenských nárečí*, Martin 1944, 41 n.), J. Štolca (*Slabičné r, l na pomedzí stredoslovensko-východoslovenskom*, jazykovedný zborník I–II, 1946–47, 317 n.), J. Stanislava (*Dejiny slovenského jazyka I*, Bratislava 1956, 434 n.) a E. Paulinyho (*Fonologický vývin slovenčiny*, Bratislava 1963, 155 n.), kde sa uvádza aj ostatná bohatá literatúra o tomto predmete. Nevýhodou doterajších prác bolo najmä to, že sa mohli oprieť o pomerne kusý materiál (J. Liška, J. Štolc) alebo zameranie ich práce im nedovoľovalo uvedenej téme sa venovať obširnejšie (J. Stanislav, E. Pauliny). V našom rozbere vychádzame predovšetkým z cenných výsledkov, ku ktorým uvedení autori došli a z pomerne bohatého a kompletného materiálu získaného priamym výskumom pre Slovenský jazykový atlas (podľa *Dotazníka pre výskum slovenských nárečí*, Bratislava 1947, ktorého autormi sú E. Pauliny a J. Štolc). Týmto prispievame k spresneniu poznatkov o uvedenom jave a vo viacerých jednotlivostiach sa pokúšame podať aj vlastný výklad. Podotýkame, že príklady podrobne rozoberáme len z hľadiska slabičného *r, l*, takže pokiaľ ide o ich ostatné hlásky (resp. iné, napríklad slovotvorné varianty), uvádzam ich v ich najrozšírenejšej podobe.

Typ *harlo* (hrdlo, *gьrdlo) (mapa č. 1).

Podoba *harlo*, teda s vokalizáciou pôv. *ɣ* ako *a + r*, je známa vo všetkých východoslovenských nárečiach. Jedine na najzápadnejšom okraji Spiša (Hranovnica) je forma *herlo*. Taká istá podoba sa vyskytuje aj vo vých. Gemeri, a to v Slanskej (popri *härlo*) a Štítnickej doline. Po-



dobnú vokalizáciu majú aj ostatné slová s pôv. *r* na mieste predpokladaného a konvenčne označovaného spojenia *vr*. Príklady:

krark (krk), situácia ako pri *harlo*, pričom forma *kerk* sa vyskytuje ešte aj v sev.-záp. Above (Košická Belá); v Gemeri však formy *gerk*, *gärk* sa vyskytujú na menšom území ako podoba *herlo*.

harsc (hrst'), situácia ako pri *harlo*.

karmic (krmit'), situácia ako pri *harlo*, pričom v Gemeri sú len formy s *er*.

karčma (krčma), ako pri *karmic*.

tarh (trh), ako pri *karmic*.

harček (hrniec) je aj v Hranovnici a zasahuje aj do Slanskej doliny v Gemeri, kde je však aj forma s *er* (*herenk*); v Štítnickej doline je známa aj forma s *re* (*hrenok*).

harb (hrb) je známy len v Šariši, v Above a v sev. a stred. Zemplíne. V sev. Zemplíne (okolo Stropkova), v južnom Zemplíne (okolo Trebišova) a v býv. Užskej stolici sú formy *horb* (ako v susedných ukrajinských nárečiach). Na Spiši a Šariši v okolí Prešova prevláda v tomto význame slovo *pukeľ*.

marchev (mrkva) je známa vo všetkých východoslovenských nárečiach okrem Spiša, kde sa v tomto význame používa slovo *morna*, *maren*.

Podobná situácia je však aj vo viacerých slovách, v ktorých sa pôv. *r* vyvodzuje zo spojenia označovaného ako *br*. A tak máme formu *bardo* (hrdo, *Bъdo) vo všetkých východoslovenských nárečiach okrem najzáp. oblasti Spiša (Hranovnica), kde je podoba *berdo*. Taká istá podoba je aj vo vých. Gemeri, v Slanskej a Štítnickej doline. Podobná situácia je aj v nasledujúcich slovách:

marznuc (mrznúť), ako pri *bardo*, pričom forma s *er* (*merznuc*) je známa aj juž. od Gelnice a v býv. Užskej stolici (v okolí Sobraniec).

sarna (srna) prenikla aj do Slanskej doliny v Gemeri, takže forma s *er* (*serna*) je len v záp. (Hranovnica) a juž. Spiši (juž. od Gelnice) a v Štítnickej doline. V centrálnom Spiši, v juž. Above, v juž. Zemplíne a v sev. Šariši sú formy s *ň* (*sarňa*).

tvardy (tvrdý) siaha ako *bardo*, pričom forma s *er* (*tverdi*) je aj v juž. Spiši (v povodí Hnilca).

tarhac (trhať) je tiež rozšírené ako *bardo*, no formy s *er* *terhac* sú nielen v južnej, ale aj na väčšej oblasti záp. Spiša (skoro až po Spiš. N. Ves).

štivarti (štvrtý) je vo všetkých výchslov. nárečiach; jedine v sev. Zemplíne (sev. od Humenného) je forma s *är* (*štivarty*). Podoba s *ar* (*štivarti*) prenikla aj do Slanskej doliny v Gemeri, kde však prevláda podoba *štverti*, známa aj v susednej Štítnickej doline.

zarno (zrno) je vo všetkých výchslov. nárečiach; forma s *er* *zerno* je len vo vých. Gemeri.

tarki (trnky) je rozšírené vo všetkých výchslov. nárečiach (často v podobe *tareŋgi*, najmä na Spiši). Iba v juhových. Spiši (juž. od Gelnice) je forma s *er* (*ternigi*). Jedine vo vých. Gemeri sú známe formy s *re* (ako *trenki*) popri zriedkavejšej podobe s *er* (*ternki*) na hornom toku Slanej.

barloh (brloh) je známe vo všetkých výchslov. nárečiach. Forma s *er* (*berloh*) sa vyskytuje iba v juhových. Zemplíne (juž. od Gelnice), a v juž. časti býv. Užskej stolice (sev. od Veľ. Kapušian). V Gemeri je známa len v Štítnickej doline; v Slanskej doline je forma s *ar* (*barluoh*) ako v ostatných výchslov. nárečiach.

smarkac (smrkať) je vo všetkých výchslov. nárečiach; v juhových. Spiši (juž. od Gelnice) je *smerkac*; v záp. Spiši, vo vých. časti býv. Užskej stolice a vo vých. Gemeri sú formy s *or* (*smorkat*). V strednom Above (v povodí Hornádu) a v juhových. kúte Šariša (Červenica) sú známe aj formy s *ir* (*smirkac*).

varkoč (vrkoč) je slovo s nejasnou etymológiou; uvedená forma je známa vo všetkých východoslovenských nárečiach. Iba vo vých. Gemeri sú aj podoby s *er* (*verkoč*, *verkoš*, *verkuoš*).

Nazdávame sa, že nebude neužitočné si všimnúť, aká je situácia pri sledovanom probléme v susedných goralských a ukrajinských nárečiach. V goralských nárečiach sev. Spiša je vo väčšine z uvedených slov vokalizácia vo forme *ar*; v niektorých prípadoch sa táto vokalizácia realizuje

so zúženým *a* (v slovách *garšč* hrst', *garnek* hrniec, *zarno* zrno), pričom niekedy takéto zúžené *a* prechádza až v *o* (napr. *sevorty* popri *sevarty* štvrtý, *torki* trnky, *kormiċ* krmiť, *tork* trh). V ukrajinských nárečiach sev. Spiša. Šariša a Zemplína prevláda v pozíciách za pôv. *ɔr* vokalizácia *or* (okrem slov *harlo* hrdlo a *karch* krk, ktoré sem asi prenikli zo slovenských nárečí, lebo ukrajinčina uvedené slová nepozná). Za pôv. *ɔr* v uvedených ukrajinských nárečiach býva *er* (okrem slov *torhaty* trhať a *smarkaty* smrkať). Forma *varkoč* (vrkoč) prenikla do mnohých susedných ukrajinských nárečí (popri domácim slove *kosa*). V zásade podobná situácia je aj v susedných nárečiach poľských a ukrajinských.

Typ *šerco* (srdce, **сърдце*) (mapa č. 1).

Na miesto pôvodného *r* vzniknutého z predpokladaného *ɔr* je však vo väčšine prípadov vo výchsl. nárečiach *er*. Tak je to napríklad v slove *šerco*, resp. *serco* (v záp. Spiši, sev. Šariši a juž. Above), ktoré sa v tejto forme vyskytuje vo všetkých výchsl. nárečiach, ako aj v priľahlých nárečiach vých. Gemera (v Slanskej a Štítnickej doline). Iné príklady:

perši (prsia) takisto vo všetkých výchsl. nárečiach; iba nárečia býv. užskej stolice majú namiesto tohto slova výraz *hrudzi*. Toto slovo (obyčajne vo forme *hruďi*) v uvedenom význame prevláda aj v Gemeri.

šmerc (smrť) má rozšírenie ako *šerco*; v tzv. sotáckom nárečí medzi Humenným a Sninou máme zachytenú uvedenú realizáciu so širokým *ä* (*šmärc*) a vo vých. časti býv. Užskej stolice so zúženým *e* (*smert*).

cerpec (trpieť) takisto je rozšírené ako *šerco*; v tzv. sotáckom nárečí medzi Humenným a Sninou sa uvedená vokalizácia realizuje so širokým *ä*, niekedy až blízkym *s a* (*carpec*).

štverc (štvrt') je rozšírená ako *šerco*.

oberva (obrva) je tiež tak rozšírené ako *šerco*, ba na západ siaha až za Poprad (Nižná Šuňava). V sev. Zemplíne sa v tomto význame používa slovo *pavučajki*.

cerlica (trlica) je rozšírená tak ako znenie *šerco* (miestami, najmä na Spiši a v juž. Zemplíne vo forme *terlica*); iba v okolí Bardejova, Humenného a Trebišova sú zriedkavejšie aj podoby s *ar* (*tarlica*, *carlica*). Z býv. Užskej stolice nám chýbajú údaje.

perši (prvý) je podobne ako *šerco* rozšírené vo všetkých výchsl. nárečiach, ba preniklo aj do sev. Gemera (horný tok Hnilca a Hrona ako *pervi*); iba sev. od Bardejova je znenie *pirši*.

verch (vrch) má rozšírenie ako *šerco*; sev. od Bardejova je *virch*.

šcerba (štrbina), *šcerbati* (štrbavý) je na tom istom území ako *šerco*; sev. od Bardejova je *ščirba*, *ščirbati*. Formy s *er* sú známe aj na Záhorí.

tverdzc (tvrdiť) — ako *šerco*, len v býv. Užskej stolici a v okolí Humenného sú známe aj znenia s *ir* (*tvirdzc*).

cerpnuc (trpnúť) v zásade ako *šerco*, iba sev. od Bardejova a miestami v Zemplíne sú aj formy s *ir* (*cirpnuc*).

scereň (strnisko) v zásade je vo všetkých výchsl. nárečiach, teda

ako *šerco*, miestami (v juhozáp. Šariši a severozáp. Above a v Slanskej doline v Gemeri) ako *sciereň*; v stred. a sev. Spiši, miestami v Šariši (sev. od Bardejova, juž. od Giraltoviec), v Zemplíne (vých. od Trebišova) a v juž. Above je aj forma s *ir* (*scireň*).

Podobná situácia (teda formy s *er*) je aj v severospišských goralských nárečiach, pričom predchádzajúce pernice sú spravidla s jotáciou (*piersi* prsia, *šmieřc* smrť, *čvierc* štvrť, *piersy* prvý, *vierch* vrch, *tvierdžic* tvrdiť) a v niektorých prípadoch sa vyslovuje sprievodné *e* zúžene (*čerpjeć* trpieť, *piersy* prvý, *vierch* vrch, *scerba* štrbina, *šcerpac* trpnúť *šcernisko* strnisko). Podobnú realizáciu uvedenej skupiny (teda ako *er*) majú aj susedné ukrajinské nárečia na našom území; v niektorých prípadoch a na niektorých miestach (najmä v ich východnej časti) sú tu však aj formy s *ir*, *yr* (*smyřt* smrť a *tyrpity* trpieť vo vých. Zemplíne, *štvyřt* štvrť a *vyrch* vrch v severových. Zemplíne).

Typ *verba* – *virba* (vrba, vvrba) mapa č. 1).

Tento typ nadväzuje na predchádzajúci (*šerco*); líši sa od neho jedine tým, že popri skupine *er* (za pôv. *r* z predpokladaného *br*) sú tu však aj tvary s *ir*, a to na tej oblasti, kde je zmena *e* > *i* bežná aj v iných slovách. Ide o prevažnú časť Šariša, Zemplína a sev. Spiša, pričom v jednotlivých prípadoch sa táto oblasť rozširuje alebo zužuje. Tak napríklad pri slove *vrba* podoba *virba* prevláda v Šariši (okrem jeho juhozáp. okraja) a v centrálnom Zemplíne i na strednom Spiši. V ostatných výchsl. nárečiach je tu podoba *verba*, na Spiši, v priľahlej časti Gemera a v juhozáp. Šariši väčšinou *vierba*.

štvertka – *štvirtka* (štvtka).

V uvedenom slove formy s *ir* sú rozšírenejšie ako pri slove *vrba*, takže prevládajú nielen v Šariši a Zemplíne, ale zasahujú aj skoro celú oblasť býv. Užskej stolice a známe sú aj v centrálnom a severnom Spiši. Podoba *štvertka* je teda predovšetkým na Spiši, v priľahlej časti Gemera (tu často popri *štviertka*), v juhozáp. Šariši, v sev. Šariši (sev. od Bardejova), v Above, v juž. Zemplíne a v juhových. okraji býv. Užskej stolice, teda v okrajových oblastiach výchsl. nárečového územia. Miestami južne od Prešova a Trebišova a vých. od Humenného sú známe aj formy *štvtka* (asi analogicky k formám *štvtarty*).

cerňe – *cirňe* (trne).

Situácia v podstate ako pri slove *štvtka*, len v juhozáp. Šariši sú aj podoby *ciernaki* a forma *tarňe* je len juhových. od Popradu. V sev. Šariši sú tu len formy *cirňe*, kým na Spiši formy s *ir* sú len na severe.

kerdeř – *kirdel* (křdel).

Podoby s *er* sú len v záp. Spiši a miestami v Šariši. Na ostatnom území Spiša a v Šariši prevláda podoba *kirdel*. V Zemplíne, Above a v býv. Užskej je toto slovo neznáme (v uvedenom význame sa tu používajú *šor*, *kopa*, *šereg* ap.).

V goralských nárečiach tu prevláda *e*-ový sprievodný vokál, pravda, väčšinou v zúženej podobe a niekedy aj ako *ir* (*vierba* vrba, *ščvierťka*,

štvrtka, *čerňoki* aj *čirňoki* trne, *kerdel* krdeľ). V ukrajinských nárečiach tiež prevláda skupina *er'*, len ojedinele aj *yr* (*štvyrtka* popri *čver'tka*, *četve'rtka* štvrtka, *kyrdel* krdeľ).

Ako z nášho materiálu vidieť, slabičné *r*, pochádzajúce z pôv. predpokladaných *ʁr*, *br*, sa vo východoslovenských nárečiach vých. Gemera realizovalo spravidla spojením *ar*, *er*, príp. *ir*, ktoré vzniklo ďalším vývinom z *er* (pravidelnou zmenou $e > i$). Tak je to zväčša vo všetkých výchsl. nárečiach a principiálne podobná situácia je aj v susedných goralských a ukrajinských nárečiach. V zásade možno prijať, že *ar* vzniklo z pôv. predpokladaného *ʁr* a *er* z pôv. *br*.

Na vysvetlenie uvedenej vokalizácie *ar* (resp. okrajového západospíšského a gemerského *er*) uvádza E. Pauliny (c. d. 161 n.) rovnicu prevzatú od I. Kotuliča (z rukopisnej práce *Historické hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nárečí*, 82–94; p. poznámku v c. d. E. Paulinyho na s. 165): $ʁr > yr > ər > ar$ (pre vých. Gemer a záp. Spiš však $ər > er$). Pre pôv. *br* sa podáva rovnica $br > ir > er$. Pre existenciu medzistupňa *yr*, *ir* sa uvádza najmä to, že sprievodné zvuky pri *r* (tradične označované ako *ʁ*, *ʁ*) sa charakterizujú ako blízke hláskam *y*, *i*, ďalej, že v okrajových severošarišských nárečiach sú dodnes formy s *ir* a že takéto podoby sú aj v historických zápisoch (p. E. Pauliny, c. d. 161–162). Prvý predpoklad o domnelom znení sprievodných zvukov pri *r* je iba dohad a vyplynul najmä z nasledujúcich faktov, preto predovšetkým týmto treba venovať pozornosť. Je fakt, že v severošarišskom nárečí (sev. od Bardejova) sú proti všetkým ostatným výchsl. nárečiam formy s *ir* (*virch*, *pirši*, *šcirba*, *cirpnuc* proti *verch*, *perši*, *ščerba*, *cerpnuc* v ostatných výchsl. nárečiach); je však otázka, či sú to naozaj archaické formy (archaickosť nárečí uvedenej oblasti, susediacej bezprostredne s ukrajinskou nárečovou oblasťou a presýtenej prisťahovalcami z poľskej i ukrajinskej jazykovej oblasti a s nepoznanou históriou jej osídlenia, bude treba ešte len dokázať). Je totiž známe, že v uvedenom nárečí zmena $e > i$ sa skutočnila vo veľmi širokom rozsahu (p. moju prácu *Nárečie Dlhej Lúky v Barejovskom okrese*, Bratislava 1953, 27–28) a je podozrivé, že v iných archaických výchsl. nárečiach (napr. sotáckych) niet ani stopy po takýchto formách. Takže formy typu *virch* (*vrch*) namiesto všeobecnej východoslovenskej podoby *verch* pokladáme za neskoršie znenie spôsobené zmenou $e > i$ (porov. podobné ukraj. formy *vyrch* a gorál. *vierch* so zúženým *e*).

Pokiaľ ide o historické zápisy uvedených foriem s *ir*, je známe, že v týchto pozíciách sú zachytené aj iné vokály (p. J. Stanislav, c. d., 436 n.) a okrem toho takýchto zápisov je veľmi málo, takže ich dôkazová hodnota je zatiaľ problematická.

Najväčšiu slabinu uvedené predpokladané spojenie *ir*, *yr* má však v tom, že nutne predpokladá pre výchsl. nárečia zmenu *ir*, *yr* > *er* v uvedených slovách. Je však veľmi podozrivé, prečo práve len v uvedených slovách by sa takáto zmena (a to tak dôsledne vo všetkých

výchslov. nárečiach) mala uskutočniť, kým v ostatných slovách (ako *šikira* sekera, *sir* syr, *štiri* štyri, *pastir* pastier a pod.) nenastala. Uvedená zmena dôsledne nastala v poľských nárečiach; jej mechanické aplikovanie na náš materiál nepokladáme za potrebné (p. J. Štolc, c. d., 381).

Nazdávame sa, že na vysvetlenie výchslov. vokalizácie *ar*, *er* sa vystačí s nasledujúcou rovnicou:

$\text{ɔr} > \text{ə}r > ar$ (resp. *er*),

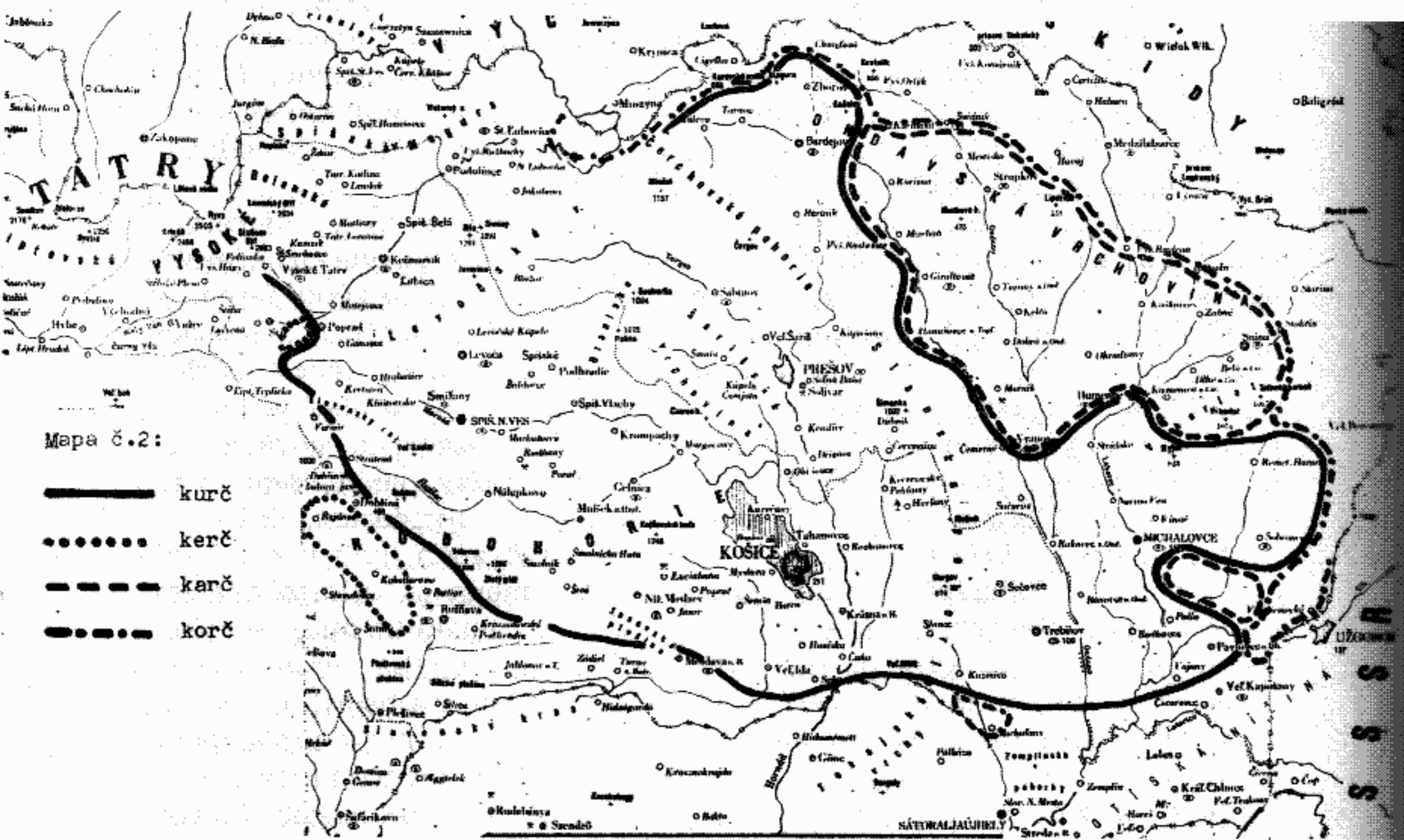
$\text{ɔr} > er$ (prípadne ďalej $> ir$).

Spojenie *ar* za staršie *ər* (pričom *ə* označuje zadný vokálny zvuk) je náležité pri pôv. slabičnom *r* v tvrdej pozícii tradične označovanom ako *ɔr*). Tak je to v zásade vo všetkých výchslov. nárečiach. Jedine najzápadnejšia oblasť vokalizácie slabičného *r* na Spiši (Hranovnica) a príľahlá oblasť východogemerských nárečí (Slanskej a Štítnickej doliny) má aj v týchto pôvodne tvrdých pozíciách vokalizáciu *er* (v Gemeri miestami so širokým *ä*, teda *är*). Nazdávame sa, že na tento samostatný (odlišný) vývin v uvedených okrajových nárečiach mala podstatný vplyv práve ich okrajovosť a susedstvo so stredoslov. nárečovou oblasťou. Hoci v zásade súhlasíme s vývodmi J. Štolca, ktorý polemizuje s tvrdením Zdz. Stiebera, akoby tu šlo o akési nedokonalé prisvojovanie si stredoslov. výslovnosti c. d., 379–380), predsa nemožno bagatelizovať fakt, že pri preberaní slov so slabičným *r* so spisovného jazyka toto slabičné *r* sa tu spravidla nahrádza práve spojením *er* (napr. *Šterba* Štrba, *Ternava* Trnava, *Berno* Brno, *Serb* Srb, *zmeržlina* zmrzlina, *kerčni dochtor* krčný doktor, *keruna* skúška krvná skúška, *potverdžeňe* potvrdenie, *terňim korunovani bol...*, *terpel pot ponskim Pilatem...* v modlitebnom texte a pod.). Hodne svetla do tohto problému môže vniešť výskum pôvodného osídlenia, príp. neskorších kolonizácií uvedených oblastí.

Vokalizácia so sprievodným *a* (teda vo forme *ar*) je vo viacerých slovách aj za pôvodné slabičné *r* v mäkkej pozícii (tradične označované ako *ɔr*). Za takéto slabičné *r*, ako sme videli na slovách typu *šerco*, je vo výchslov. nárečiach v zásade spojenie *er*. A tak spojenie *ar* v slovách s pôv. *ɔr* (napr. *bardo*, *sarňa*, *štivarty*, *tarhac*, *tvardi*, *zarno*, *barloh* a pod.) sa vysvetľuje ako vplyv nasledujúcej tvrdej spoluhlásky. Išlo by tu teda o akýsi druh dispalatalizácie známej vo viacerých slovách slovenských nárečí (napr. východoslov. *cali* celý, *cadzie* cediť, *capi* cepy, *večar* večer, *fčara* včera, *čarni* čierny a pod. a stredoslov. *čakať* – výchslov. *čekac*, *kričať* – výchslov. *kričec*, *sňah* sneh, *nak* nech, *bladi* bledý a pod.). Záhadne je však, prečo takáto zmena sa uskutočnila len v niektorých slovách, kým v iných slovách sa neuskutočnila. Neuskutočnila sa predovšetkým po mäkkých spoluhláskach (typ *šerco*, *šcerba*, *cerpec* a pod.), najmä po perniciach, ktoré si vo výchslov. nárečiach zachovali svoju mäkkosť asi dosť dlho (napr. *verch*, *perši* prsia, *perši* prvý, *šmerc*, *oberva*, *verba* a pod.). Ostáva však záhadné, prečo z pôv. mäkkých pozícií máme spojenia *ar* v slovách slovách ako *sarňa*, *tarhac*, *zarno...* alebo po perniciach napr. *bardo*, *štivarti*, *tvardi*, *barloh* a pod.

Rozhodujúce tu teda bolo asi susedstvo nasledujúcej spoluhlásky: *er* je pred mäkkou spoluhláskou (napr. *perši*, *perši*, *šmerc*, *šerco*, *cerlica* a pod.) alebo pred pernícou (napr. *šcerba*, *cerpec*, *oberva*, *verba* a pod.), zriedka aj pred zadnou (napr. *verch*). Pred pôvodne tvrdými prednými, zriedka aj zadnými spoluhláskami je tu *ar* (napr. *bardo*, *štarty*, *tvardi*, *zarno*, *barloh*, *tarhac* a pod.) Podobná situácia je v slovách uvedeného typu aj v goralských (ako aj iných poľských) nárečiach, kým ukrajinské nárečia tu majú väčšinou systémové *er*. V tomto zmysle ide tu teda o dispalatalizáciu. Svedčili by o tom aj dvojice typu *cerňe* – *tarki*, *štverc* – *štarty*, ak sú pôvodné. Máme totiž podozrenie, že ostatné dvojice tohto druhu, ktoré sa v tejto súvislosti s obľubou spomínajú (typu *hardi* – *oherdzic*, *harlo* – *herlička*, *naparstek* – *persceň*, *martvi* – *šmerc* a pod.) sú málo preukazné, pretože pri nich ide alebo o tvary málo rozšírené (*oherdzic*, *martvi*), alebo sú to slová s určitým vyhradeným (až špeciálnym) významom (*herlička*, *tverdzc*, *persceň*), takže veľmi pripomínajú už spomínané prípady typu *žmeržlina* (oproti domácejmu *zmarznuti*). Domáce derivácie (novšie?) tu nemajú už takéto striedanie (porov. napr. *harsc* – *priharšce* *priehršť*, *charkac* – *chark'ovini*, *čarni* – *čarňica* a pod.).

Typ *kurč* (křč, **kʷrč-*) (mapa č. 2).



Skoro vo všetkých výchsl. nárečiach je známa forma *kurč*; iba v stred. Zemplíne (Vranov — Humenné), v priľahlom severových. Šariši (Bardejov — Stropkov — Giraltovce) a v severozáp. Užskej (vých. od Michaloviec) a južne od Košíc sa vyskytuje podoba *karč* (p. mapu). Pretože ide o podobu systémovú (porov. typ *harb*, teda za pôv. *ʁr*) a nachádzajúcu sa na oblasti, kde sa vyskytujú aj iné archaizmy, pokladáme túto podobu za pôvodnú a kedysi pravdepodobne rozšírenú na celom výchsl. jazykovom území. Vytlačila ju asi neskôr nová, nesystémová podoba s *ur* známa v poľských nárečiach (pričom aj v poľštine je nesystémová a doteraz nevysvetlená). Nie je vylúčené, že môže súvisieť s formou *korč*, ktorá je všeobecná ako systémová v susedných ukrajinských nárečiach a ktorá prenikla miestami aj do slovenských nárečí vo vých. Užskej stolici a v sev. Šariši. Vo vých. Gemeri (v Slanskej a Štítnickej doline) je aj tu podoba s *er* (*kerč*).

Podobná situácia je aj v slovese *kurčic še* (krčiť sa) s tým však rozdielom, že podoba s *ur* je tu oveľa expanzívnejšia (asi preto, že sloveso *kurčic še* sa nepomerne častejšie používa ako substantívum *kurč*), takže podoby s *ar* (*karčic še*) sú obmedzené len na malú oblasť tzv. sotáckych nárečí, a to len v okolí Humenného. Okrem toho podoba s *ur* prenikla aj do Gemera, takže aj tu (najmä v Slanskej doline) je popri *kerčic še* aj *kurčic še*.

Od uvedených slov (s predpokladaným *ʁr*, *br*) sa odlišuje menšia skupina výrazov s tzv. sekundárnym slabičným *r*, ktoré vzniklo zo spojenia *rʁ*, *rʁ*. Jeho vývin bol trochu odlišný, komplikovanejší, preto ho preberáme samostatne.

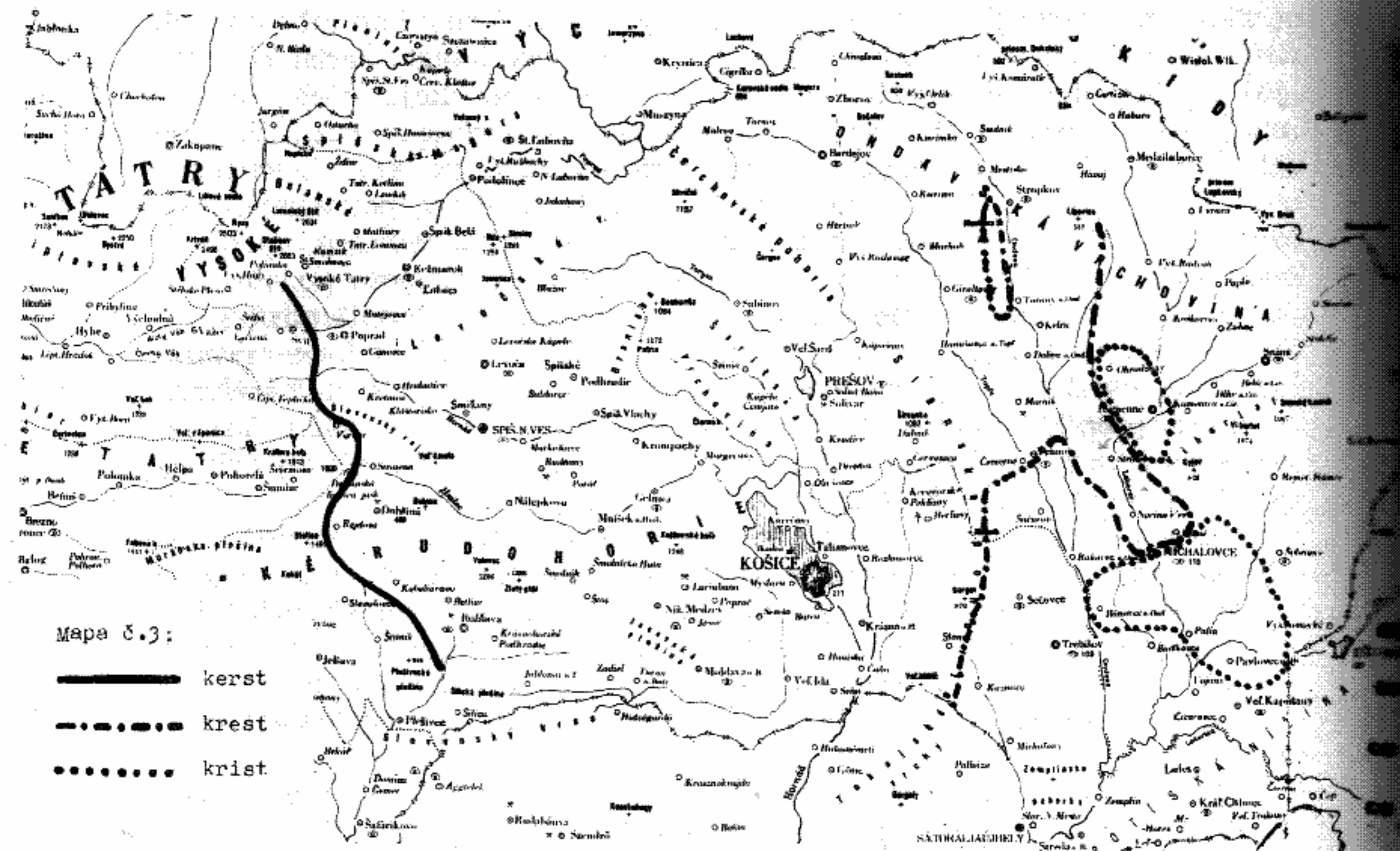
Typ *kerst* (krst, *kṛstʲ*) (mapa č. 3 na str. 404).

Vo výchsl. nárečiach je najčastejšie forma s *er* (*kerst*); iba v ich východnej časti, v zemplínskych nárečiach prevláda podoba s *re*, pričom na dolnom toku Laborca (od Humenného po Veľ. Kapušany) sa vyskytuje aj podoba s *ri* (*krist*) a dole Topľou a Ondavou prenikli na juh aj formy s *er* (*kerst*). Okrem toho podoba s *ri* je známa aj v juhových. kúte Šariša. Forma s *re* je aj vo vých. (na vých. od Svidníka) a v záp. (okolo St. Lubovni) časti ukraj. nárečí. Inde sú len podoby s *er* (teda aj vo vých. Gemeri a v goral. nárečiach).

kerscic (krstiť) má podobné rozšírenie ako *kerst*, iba formy s *re* sú obmedzené na menšie územie vých. a juhozáp. Zemplína a formy s *ri* sú oveľa rozšírnejšie, zaberajúc kompaktné územie údolia dolnej Tople, Ondavy a Laborca (p. mapu č. 2). Inde vo výchsl. nárečiach a v priľahlom Gemeri sú len formy s *er*. Ukrajinské nárečia väčšinou toto sloveso nepoznajú a v goral. nárečiach je popri *kerščic* aj *kerščic*.

kersni (krstný) je známe najmä na Spiši, v Above a miestami v Šariši. V Zemplíne, v prevažnej časti Šariša a miestami aj na Spiši prevláda forma s *re* (*kresni*). Za reprezentatívnu formu pre východosl. nárečia treba teda pokladať túto prevládajúcu podobu *kresni*.

Uvedenú situáciu vysvetľuje E. Paulíny (c. d., 165 n.) tak, že v spo-



jenách *rb*, *rb* sa vo východnej slovenčine jery v silnej pozícii vokalizovali (na *re*), v slabej vzniklo z týchto spojení slabičné *r* (ktoré sa ďalej vyvinulo v *er*). A tak pravdepodobne boli proti sebe náležité tvary *krest* (< *krъstъ), *kresni* (< *krъstъny-), ale gen. *kerstu* (< *krъsta), *kerscic* (< *krъst-). Neskôr nastalo v pôv. paradigme slova *krst* (*krest*, *kersta*...) väčšinou vyrovnanie, a to obyčajne v prospech tvarov s *er* podľa početnejších a frekventovanejších foriem nepriamych pádov (najmä v spojení s predložkami *do* a *pri*, pretože s nimi sa najčastejšie uvedené slovo vyskytovalo v spojeniach typu „nieš do krstu“, „byť pri krste krstným otcom“ a pod.), pričom pôvodné tvary s *re* ostali len na východnom okraji tohto nárečového územia. Vyrovnanie teda asi postupovalo od západu na východ, pričom v tvare *kerst* (pôv. *krest*) prebehlo skoro na celom území (okrem vých. okraju), pretože ide o vyrovnanie v rámci jednej paradigmy, kým v tvare *kersni* (pôv. *kresni*) zasiahlo ani nie celú záp. časť územia, pretože tu nešlo už o takú bezprostrednú spojitost a pôv. tvary sa tu držali aj vplyvom ustálených spojení *kresni ocec*, *kresna matka*, ktoré sa záväzne používali ako odborné pomenovania. Ale už v spojení *kersni list* je novšia forma s *er* pravdepodobne ako substitúcia spisovného slabičného *r*, podobne ako v spomínaných novších slovách typu *zmerzľina*, pretože aj forma *list* je v tomto význame tu neznáma; môže tu však ísť aj o novšie tvorenie už od novšej formy *kerst*

ako základu.) Vznik juhozemplínskych foriem s *ri* (*krist*, *kriscic*) si vysvetľujeme zúžením pôvodného *e > i*, ktoré v tejto oblasti je veľmi bohato zastúpené.

Opačným vyrovnávaním vznikol z pôv. tvaru *kerscic* novší tvar *krescic*, a to na východnom okraji, kde zmena *krest > kerst* nenastala, kde je teda ako základný tvar *krest*. Dialo sa to asi niekedy v čase, keď bola živá zmena *e > i*, lebo v slovese *kriscic* je oveľa rozšírenejšia ako v slove *krist*. A tak nastalo vyrovnanie na západe *kerst* – *kerscic* – *kersni* a na východe *krest* – *krescic* – *kresni* (resp. *krist* – *kriscic*). Vo východoslovenských nárečiach ako celku sú však prevládajúce tvary *kerst*, *kerscic*, *kresni*.

Typ *kervavi* (krvavý, *krъv-).

V zásade ide tu o ten istý prípad ako pri predchádzajúcom type: za sekundárne slabičné *r* (z *rъ* v slabej pozícii) prevláda vo výchsl. nárečiach forma s *er* (*kervavi*, *kervi*), za *rъ* v silnej pozícii je náležité *re* (*krev*).

Tvar *kervavi* prevláda vo všetkých výchsl. nárečiach a presahuje do známej oblasti gemerských nárečí. Jedine na menšej oblasti, kde sa stýkajú šarišské, abovské a zemplínske nárečia, sú známe aj podoby s *re* (*krevavi*); v centrálnom Zemplíne (sev. od Vranova a Michaloviec) a v sev. Above sú miestami aj formy s *ri* (*krivavi*). Okrem týchto foriem sú v Zemplíne miestami známe aj podoby s *ir* (*kirvavi*). V susedných ukrajinských nárečiach sú podoby s *yr* (*kyrvavyj*). V goralských nárečiach prevládajú formy *krvavy*, *kvavy* (dvojslabičné).

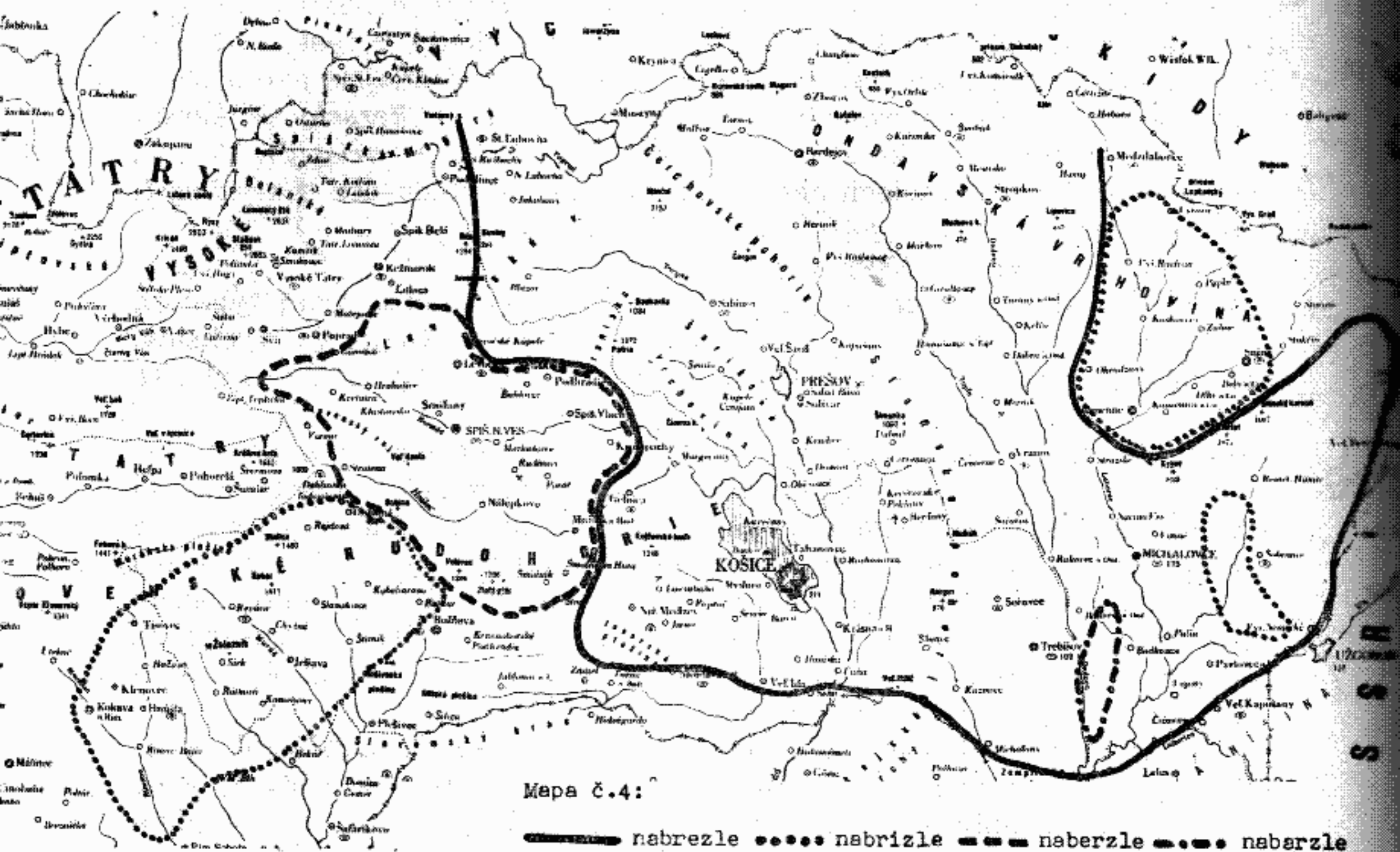
Gen. sg. *kervi* (*krъve) je všeobecný v spiš. a šariš. nárečiach a prenikol aj do príľahých nárečí Abova (v povodí Hornádu a Torysy) a do centrálného Zemplína (v povodí Tople a Ondavy). Ináč v Zemplíne a Above prevláda forma s *re* (*krevi*). Vo vých. Gemeri v Slanskej doline je *kervi*, v Štítnickej doline miestami *krevi*. Aj v severozáp. Šariši (v údolí Popradu) je miestami forma *krevi*. V ukrajinských nárečiach je *kyrvi* (*kyrvy*). V goralských nárečiach býva *krvie*, *kvie* a pod. Pripomíname, že forma *krevi* je známa aj v zápslov. nárečiach medzi Bratislavou a Modrou a západne od Senice.

V základnom tvare *krv* (*krъvъ) formy s *re* prevládajú vo všetkých výchsl. nárečiach (na Spiši a v Šariši ako *kref*, v ostatných ako *krev*, *krev*). Tak je aj vo vých. Gemeri (*krev*). Podoby s *er* sú len miestami pri Spiš. N. Vsi (*kerf*), na hornej Toryse, pri Košiciach (*keru*) a pri Trebišove (*kerv*). Formy *kréf*, *krev* sú ešte aj na celom Záhorí na záp. Slovensku. V ukrajinských nárečiach je *krou*. V goralských nárečiach je *kref*.

Ako z nášho opisu vidieť, pre výchsl. nárečia sú reprezentatívne formy *kervavi*, *kervi* (gen. sg.) a *krev*. Ako sme už spomínali, sú to náležité formy za sekundárne slabičné *r* z pôv. *rъ* (*kervavi*, *kervi*) alebo z normálnej vokalizácie za *rъ* v silnej pozícii (*krev*). Ostatné formy vznikli alebo vyrovnávaním (*krevavi*, *krevi* podľa *krev*, *kerv* podľa *ker-*

vavi, kervi) alebo úžením $e > i$ (kirvavi, krivavi). Tieto posledné formy sú obmedzené väčšinou na východnú časť opisovaného územia (ako pri type *kerst*).

Typ *nabrezli* (nabrzly) (mapa č. 4).



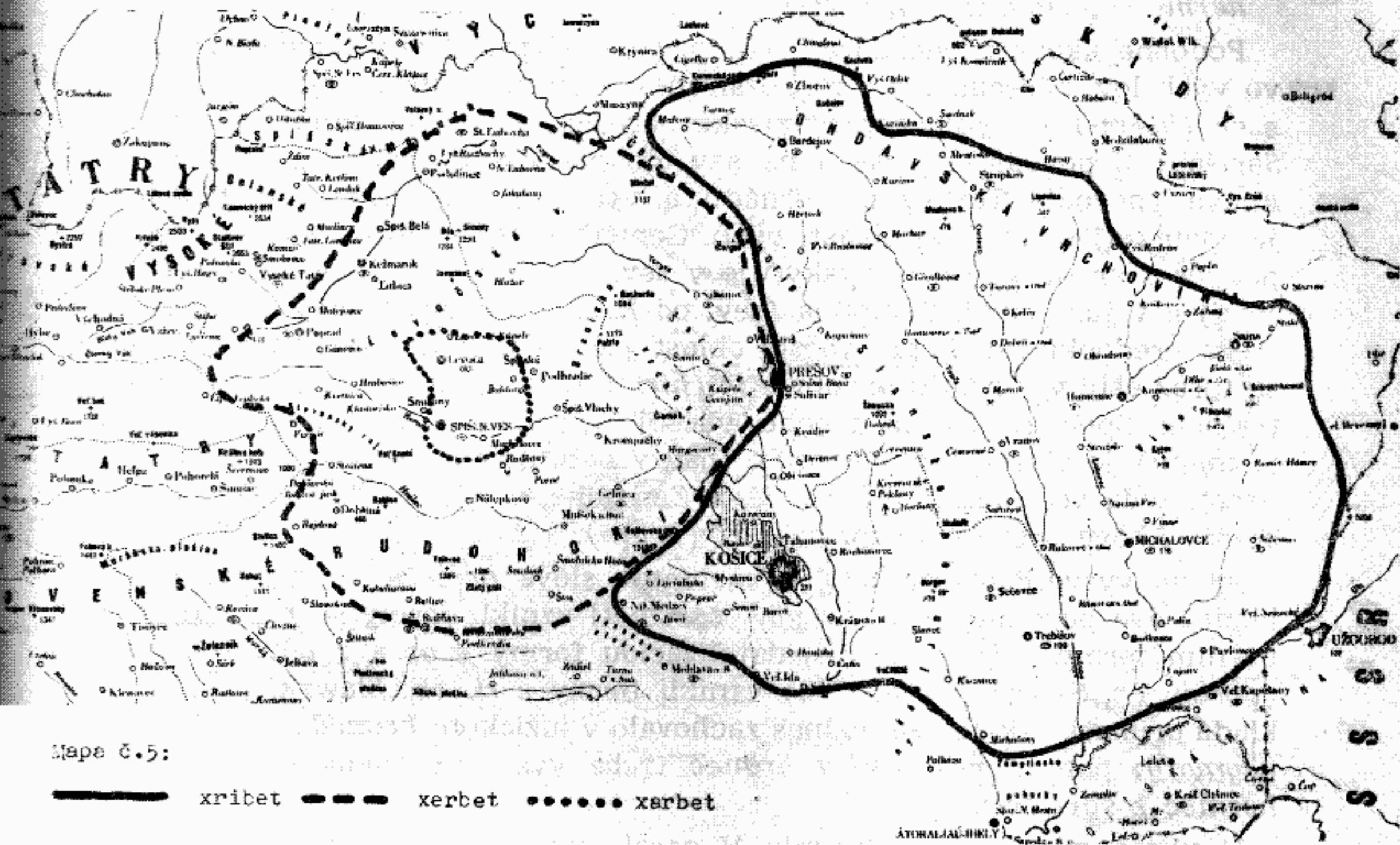
Aj napriek nejasej etymológii sem sa žiada zaradiť slovo *nabrezli*, používané obyčajne v spojení *nabrezle mlieko* (strslov. *nabrzluo mlieko*). Miestami je známe aj sloveso *nabreznuc* (o mlieku).

Tvar *nabrezli* (miestami ako *nabrezgli*, *nabreznuti* a pod.) je rozšírený predovšetkým v Šariši a v Zemplíne a prenikol aj do Abova (vých. od povodia Torysy a Hornádu) a do vých. Spiša. Na Spiši však prevláda forma s *er* (*naberzli* a pod.). Veľmi zaujímavý je výskyt tvarov s *ri*: sú predovšetkým v oblasti tzv. sotáckych nárečí (povodie Laborca od Medzilaboriec po Humenné) a v celom Gemeri. Nazdávame sa, že v Gemeri je uvedené slovo v tomto tvare skvelou ukážkou lexikálneho vplyvu tzv. valašskej kolonizácie. Tento tvar je miestami aj na Spiši (Richnava) a v Above (Rudník), kde je to tiež znakom spomínaného vplyvu. Miestami v juž. Above a v juž. Zemplíne (pri Trebišove) sú aj podoby s *ar* (*zbarznuti*).

Podľa nášho materiálu vychádza nám ako reprezentatívna pre výchsl. nárečia forma *nabrezli* (resp. *nabrezle mlieko*). Z celkového zemepisného

rozšírenia tejto formy, ako aj západo-východoslovenskej formy s *er* v porovnaní s podobnými predchádzajúcimi prípadmi (*kresni, krev*) nám vychodí, že v predpokladanom tvare tohto slova by išlo asi o spojenie *rъ* s *jerom* v silnej pozícii. V prevažnej väčšine výchslav. nárečí sa tento *jer* normálne vokalizoval a tak máme tvary s *re*. V záp. časti spiš. nárečí však (podobne ako aj v strslav. nárečiach) najprv vzniklo zo spojenia *rъ* slabičné *r* a to sa ďalej zmenilo v *er*. V ukraj. nárečiach prevládajú formy s *re* (*nabresknuty* popri *nadbrysnuty*). V goral. nárečiach majú *obrzly, uobrly* a pod.

Typ *cherbet* – *chribet* (*chrbat*, **chrъbъtъ*, **chibъtъ*) (mapa č. 5).



Slovo *chrbat* má vo výchslav. nárečiach dve základné znenia, pokiaľ ide o sprievodný vokál pri *r*: *cherbet* a *chribet*. Prvá forma s *er* sa dá vysvetliť z pôv. spojenia *rъ*, ktoré v slabej pozícii dalo slabičné *r* (**chrъbъtъ* > *chrbet*) a to sa vo výchslav. nárečiach nahradilo spojením *er* a tak vznikla forma *cherbet* známa na Spiši, v príľahlej časti Šariša (až po povodie Torysy a na juh až po Prešov) a v príľahlej časti Gemera. V centrálnom Spiši je však oblasť foriem s *ar*, ktoré asi vznikli dispalatalizáciou z *er*. Na ostatnom, teda prevažujúcom území sú len formy s *ri* (*chribet*). Pre túto podobu predpokladá F. Slawski *Słownik etymologiczny języka polskiego I*, Kraków 1952–56, 366) pôv. **chribъtъ* ako variant k predchádzajúcemu *chrъbъtъ*. Prijímame tento predpoklad, pre-

tože formy *cherbet* a *chribet* sa nedajú vysvetliť zo spoločného predpokladaného tvaru. (Dalo by sa teoreticky ešte vychádzať z gen. *chrъbbъ-ta > chrebtā, ale ťažko by bolo vysvetliť zmenu *re* > *ri* na takom veľkom kompaktnom území. A okrem toho formy s *re* sa nikde nezachovali.) Týmto dostávame jeden zo závažných znakov deliacich výchsl. nárečia na dve skupiny, západnú a východnú. Závažný preto, lebo takýchto znakov je viac.

Ukraj. nárečia majú väčšinou formy s *yr* (*chyrbet*), vo vých. časti aj s *ri*. V goral. nárečiach popri tvaroch s *er*. (*xerbięt*) sú väčšinou formy typu *gřbiet* (jednoslabičné).

hermi – *hrimi* (3. sg. hrmí).

Podobne ako v predchádzajúcom prípade aj pri slovese *hrmiet* máme vo výchsl. nárečiach dve najrozšírenejšie formy, a to s *er* a *ri*. Forma s *er* (*hermi*) je typická pre spišské nárečie, pričom presahuje do záp. Šariša (do povodia Torysy a na sev. do povodia Popradu) a do stred. Abova (povodie Torysy a Hornádu a vých. od Moldavy); na západe je známa aj v príľahlej oblasti vých. Gemera (popri *härmi*). Okrem toho podoba s *er* sa ojedinele vyskytuje v sev. okraji Šariša (sev. od Bardejova) a v juž. okraji Zemplína (sev. od Kráľ. Chlmca). Formy s *er* však treba predpokladať aj pre väčšiu oblasť juž. Zemplína a sev. Šariša, kde sa teraz ešte vyskytujú podoby s *ir* (*hirmi*, teda po zmene *e* > *i*). V centrálnom Spiši (a to na trochu väčšej oblasti ako pri slove *chrbát*, p. mapu) je oblasť s *ar* (*harmi*). Ináč v ostatnom výchsl. jazykovom území teda vo vých. a juž. Šariši, v Zemplíne, v býv. Užskej a vo vých. a záp. Above prevládajú formy s *ri* (*hrimi*).

Aj na vysvetlenie uvedených variantov slova *hrmí* je nutné predpokladať dve pôvodné formy: z pôv. *grъmęti vznikli formy s *er* a z tejto úžením formy s *ir*, resp. dispalatalizáciou formy s *ar* a z pôv. *grim- (porov. Fr. Sławski, c. d., 372) vznikli formy s *ri*. (F. Sławski predpokladá *grimati*, tak ako sa dodnes zachovalo v lužickom *hrimać*... a ukraj. *hrymaty*; potom naše *-ec* v *hrimec* treba vysvetliť analógiu k forme *hermec* z *grъmęti.)

V ukraj. nárečiach je *hyrmit*. V goral. nárečiach býva *gřmi* (jednoslabičné).

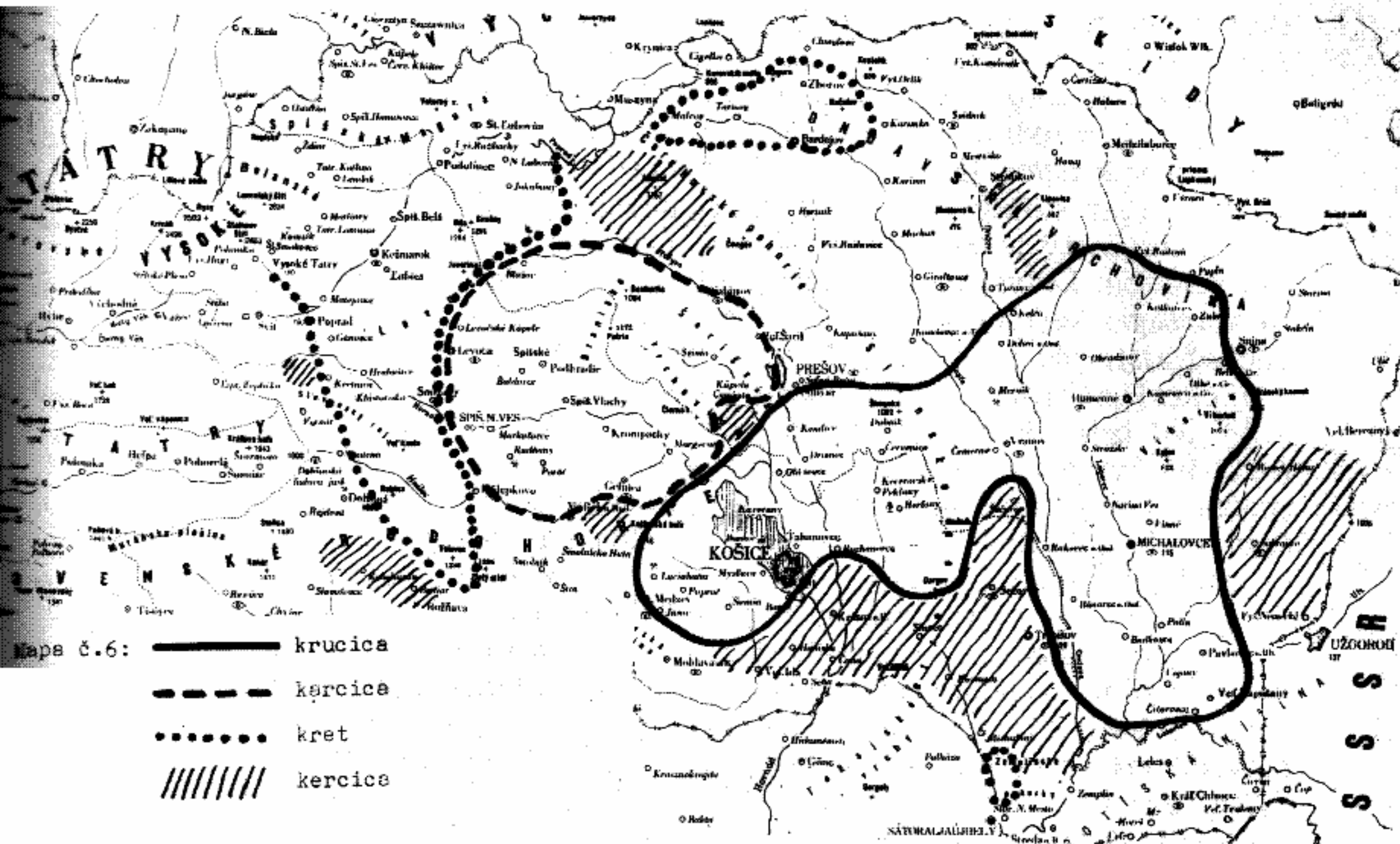
Vzhľadom na zemepisné rozšírenie svojich variantov žiada sa sem zaradiť aj slovo s nejasnou etymológiou *stržeň*. Na Spiši, v príľahlom záp. Šariši a vých. Gemeri sú všeobecné formy s *er* (*steržeň*). Ojedinele je táto forma aj v sev. Šariši (sev. od Bardejova). V okrajových oblastiach výchsl. nárečí: v juhových. Spiši (okolie Gelnice), v juhozáp. Above (Moldava–Košice), v juž. Zemplíne (Třebišov–Vranov), na sev. býv. Užskej stolice a v sev. Šariši (ok. Stropkova a Bardejova), sú časté formy s *ir* (*stiržeň*). Na ostatnom území, teda v stred. a juhových. Šariši, v stred., sev. a vých. Zemplíne, v býv. Užskej stolici, v záp. a vých. Above prevládajú formy s *ri* (*strižeň*), ktoré sa v tzv. sotáckej

oblasti pri Snine realizuje so zadnejším *y* prechádzajúcim až do *e* (podobne aj v menšej oblasti juž. od Sobraniec).

Nazdávame sa, že analogicky k predchádzajúcim slovám (*chrbát, hrmí*) aj tu treba vychádzať z dvoch predpokladaných pôvodných variantov: pre formy s *er* (resp. *ir*) treba predpokladať pôv. *rb* (p. Machek, c. d., 478) a pre formy s *ri* sa žiada predpokladať pôv. *ri* (*ry?*).

V ukraj. nárečiach je *styržeň, ostyržeň*. V goral. nárečiach je toto slovo neznáme.

kertica – *krucica* (krt, *jrtъtъ) (mapa č. 6).



Slovo *krt* (z *krъtъ, teda so sekundárnym slabičným *r*) má vo výchsl. nárečiach veľmi zaujímavú realizáciu. V zásade, podobne ako v predchádzajúcich prípadoch, možno výchsl. varianty tohto slova zdeliť do dvoch skupín. Do prvej by sme zadelili tvary s *er*, ktoré sa vyskytujú väčšinou po okrajoch výchsl. nárečového územia: sú v záp. a juž. Spiši (Hranovnica, ok. Gelnice), v juž. a stred. Above (Moldava – Košice), v juhozáp. a sev. Zemplíne (Třebišov, Stropkov), vo vých. Užskej stolici a v severozáp. Šariši (severozáp. od Sabinova). Okrem toho sú známe aj v Slanskej doline vých. Gemera. Väčšinou sa uvedená skupina vyskytuje vo forme *kertica*, teda s tvrdým, nenáležitým *t*; forma *kercica* je len na záp. Spiši, v sev. Zemplíne a v juž. Above. Predpokladáme, že forma

kertica je asi novšia z pôv. *kert* analógiou k ostatným výchsl. formám, v ktorých prevládajú tvary so sufixom *-ica*. K týmto tvarom sa žiada zaradiť aj formy s *ar* (*xarcica, xarčica* a pod.) známe na stred. Spiši a presahujúce aj do záp. Šariša (až po Sabinov a Prešov). Pre uvedené formy treba predpokladať — podobne ako sme to robili pri predchádzajúcich slovách — pôvodné slabičné *r*, ktoré sa dodnes drží v stredoslovenských i západoslovenských nárečiach.

Do druhej skupiny by sme zaradili formu s *ru* (*krucica*) rozšírenú skoro v celom Zemplíne, v záp. časti býv. Užskej stolice, v juž. Šariši a v severozáp. Above. K tomu treba ešte dodať formu s *re* (*kret*) vyskytujúcu sa v centrálnom Spiši, v severozáp. Šariši, v juž. Above a juž. Zemplíne. Na zvyšujúcom území Šariša, teda v jeho strednej a severových. časti je toto slovo neznáme (zastupuje ho *točka*). Uvedené podoby (s *ru* a *re*) vznikli asi vokalizáciou jeru v silnej pozícii (*krъtъ), pričom pôvod *u* v *krucica* je zatiaľ záhadný. Forma *kret* svojím rozšírením aj podobou (bez sufixu *-ica*, ktorý prevláda na celom výchsl. jazykovom území, iba častý je aj v iných slovenských nárečiach) môže byť aj starším reliktom kedysi možno rozšírenejšej formy alebo mohla vzniknúť aj zo staršieho *kert* prešmyknutím (vyskytuje sa obyčajne na tom území, kde sú aj formy s *er*).

V ukraj. nárečiach sú formy typu *kyrtyca*. V goral. nárečiach je *kret*.

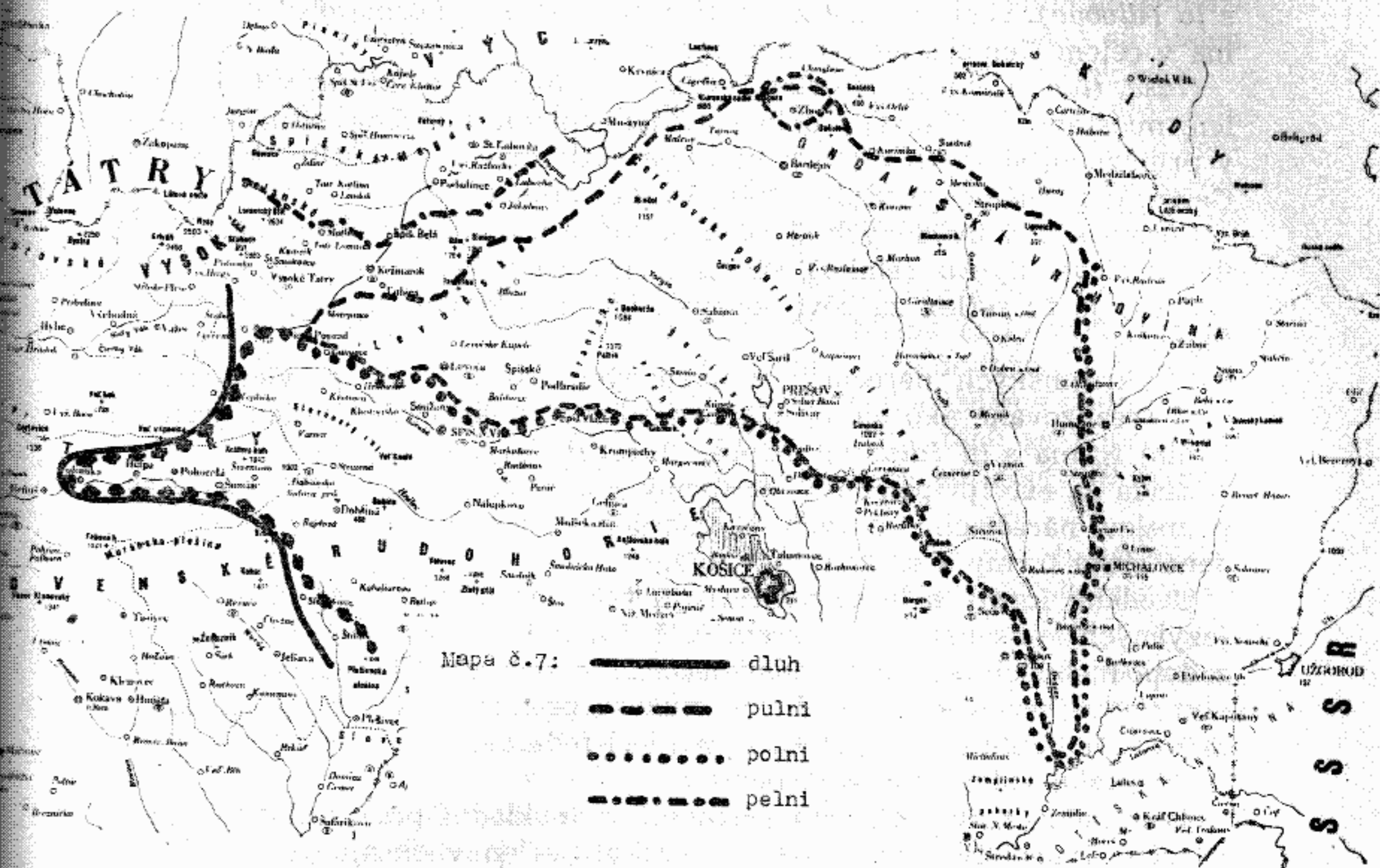
Aj keď celková situácia pri slovách s tzv. sekundárnym slabičným *r* (z pôv. *rъ *rъ) je dnes vplyvom vyrovnávania a rozličného kríženia značne skomplikovaná, predsa možno zhruba povedať, že pre západnú časť výchsl. nárečí (s centrom na Spiši) sú typické formy s *er*, čo predpokladá staršie tvary so slabičným *r*, kým vo východnej časti výchsl. nárečí (s centrom v Zemplíne) nie sú zriedkavosťou aj formy s *re*, pretože analógia sa uberala skôr v prospech foriem s vokalizovaným jerom v silnej pozícii, prípadne sa dala prednosť tvaru s predpokladaným plným vokálom (v prípadoch ako *chribet, hrimi* a pod.). Aj toto sa zdá potvrdzovať už vyslovený predpoklad (p. J. Stanislav, c. d., 441, E. Pauliny, c. d., 166), že vokalizácia slabičného *r* nepostupovala vo výchsl. nárečiach naraz, ale postupne, pričom nemalý vplyv na jej priebeh mali susedné nárečia stredoslovenské, goralské a ukrajinské. Výsledky tejto vokalizácie sú tu však samostatné, odlišné od spomínaných okolitých nárečí a pre rozoberané nárečia veľmi charakteristické.

V krátkosti možno teda zhrnúť, že vo výchsl. nárečiach sa pôv. slabičné *r* vokalizovalo ako *ar, er, resp. ir* a ojedinele aj ako *ur*. Podobne za tzv. sekundárne slabičné *r* treba predpokladať vokalizáciu *er* (dodnes prevládajúcu na Spiši), ktorá však na viacerých miestach (najmä na východe výchsl. územia sa narušila spojením *re* vzniknutým normálnou vokalizáciou jeru v silnej pozícii).

A pri slabičnom *l* treba rozlišovať prípady vokalizácie za pôv. predpokladané *ъl, ъl* od prípadov za pôv. *lъ, lъ*, pretože aj tu boli podnety

pre vokalizáciu uvedených spojení tie isté ako pri slabičnom *r*, hoci výsledky sú odlišné.

Typ *dľuh* (dlh, *dъlgъ) (mapa č. 7).



Na celej výchsl. jazykovej oblasti a na príľahlej vých. časti Gemera (horný tok Hrona, údolie Slanej, Štítnika a dol. Muráňa) sú len formy s *lu* (pričom v Slanskej doline sú aj formy s *lú*). V zásade taká istá situácia je aj v príbuzných odvodených slovách *dľužen*, *dľužni* (dľžný), *dľužoba*, *dľustvo* (dľžoba) a v slovách:

slup (stĺp), iba v Štítnickej doline je *slúp*, všade inde *slup*, vo vých. časti býv. Užskej je *stoup*;

sluňko (slnko) prevláda na celej vyznačenej oblasti, len v centrálnom a sev. Spiši a v sev. Šariši je miestami aj *slonko*;

tlusti (tlstý) je na celom území, len na záp. a vých. jeho okraji je toto slovo miestami neznáme je zaň *tučni*;

klubo (kĺb) je na celom území (vo vých. Zemplíne a v býv. Užskej je *klub*); iba v muránskej doline a na hor. toku Tureckého potoka sú podoby *klóba* (pl.); v príbuznom slove *kĺbko* forma *klupko* je na celom území opisovanej oblasti.

Podobnú vokalizáciu majú aj niektoré slová s pôv. slabičným *l* v mäkkej pozícii (tradične označované ako *ьl*). Sú to najmä

dluhi (dlhý, *дѹлгѹ) s takým istým rozšírením ako *dluh*;

dlubac (dlbať) je na celom území, iba z juž. Zemplína sú aj zápisy s *lo* (*dlobac*), podobne ako aj na hor. toku Hrona. Forma *dlubac* je známa v celom Gemeri, ale len miestami;

tlusc, tluc (tlieť) je na celom výchsl. jazykovom území; v Gemeri je len miestami v Slanskej doline (*tlust, tlúst*). Podobná situácia je aj v príbuznom slove *tluk* (tík), ktoré je však známe aj v Štítnickej doline Gemera; neznáme je však v býv. Užskej stolici.

Formy s *lu* v uvedených slovách prevládajú aj v goralských nárečiach; iba v slove *slonko* (slnko) sú tu formy so zúženým *o* a v slove *klb* (*klbko*) je tu reflex za pôv. nosovku *klęmp, klęmbo, klęmpko* (<*klōbo).

V ukrajinských nárečiach v uvedených slovách sú spravidla formy s *ol* (realizované ako *ou, ov* alebo *o*); len v niektorých slovách prenikla k nim forma s *lu* (*dlustvo* dlžoba, *tlusstyj* tlstý, *klub* klb).

Žiada sa ešte pripomenúť, že formy s *u, ũ* (z pôv. *lu, lŭ*) sú aj v západosl. nárečiach. Vo vých. Novohrade (v ipeľskej doline) majú uvedené slová formy s *o, ou* (z pôv. *ol*).

Uvedené formy s *lu* sa vysvetľujú tak, že vo výchsl. nárečiach po jazyčných konsonantoch (okrem *č, ž, š*), teda po väčšine zubných a po zadopodnebných sa pôv. slabikotvorné *l* velarizovalo (pritom pôv. *l* stvrdlo) a sprievodný vokalický zvuk sa premiestil pred spoluhlásky *l* zaň (p. E. Pauliny, c. d., 156). Vývoj šiel teda asi takto: *ьl* (ьl) > *lь* > *lu*.

Typ *polni* (plný, *рѹлнѹ) (mapa č. 7).

Tvar *polni*, teda s *ol*, nám prichodí predpokladať pre všetky výchsl. nárečia. Dnes však tento tvar sa vyskytuje len v okrajových výchsl. nárečiach (severozáp. Šariš, sev., záp. a južný Spiš, Abov, juž. a vých. Zemplín a býv. Užská stolica; p. mapu); okrem toho je známy aj vo vých. časti Gemera. V centrálnej oblasti výchsl. nárečí sú len tvary s *ul* (*pulni*), ktorý však vývinove vyvodzujeme z pôv. *ol* zmenou *o > u* (pretože sa územne kryje s uvedenou zmenou aj v iných slovách). Jedine v sev. Šariši (sev. od Bardejova) je známy tvar s *el* (*pelni*).

Zaujímavá situácia je pri slovese *plniť*. Okrajové formy s *ol* (*poľnic*) sú približne v tom rozsahu ako pri *plný* (*polni*), naproti tomu na viacerých miestach namiesto foriem s *ul* (v *pulni*) sú tu podoby s *el* (*peľnic*), a to v juhozáp. Šariši, v juž. Above a v centrálnom Zemplíne (v poriečí Tople a Ondavy od Giraltoviec a Stropkova až po Trebišov), no a prirodzene aj sev. od Bardejova (kde je aj *pelni*). Miestami v Zemplíne sú aj formy s *l* (*peľni*), ba aj na Spiši (*poľni*). Pri uvedených formách s *el* ide alebo o pozostatky staršieho stavu (zmenou *al > el*), alebo o novšie nahradenie spisovného *plniť* formou s *el* (ako v spomínaných prípadoch typu *zmeržlina*); druhý predpoklad sa nám zdá pravdepodobnejší, pretože uvedené sloveso v dnešných výchsl. nárečiach figuruje ako veľmi zried-

kavé a používa sa len v úradnom štýle (v spojeniach ako *peľnic povinosci*, *peľnic dodafki* a pod.).

volna (vlna) sa vyskytuje skoro vo všetkých výchsl. nárečiach a v príľahlých nárečiach vých. Gemera; tvary s *ul* (*vulna*) – na rozdiel od situácie pri slove plný – sú známe len v strednom Zemplíne (medzi Giraltovcami, Humenným a Michalovcami). Tvary s *el* (*velna*) sú nielen v (sev. Šariši sev. od Bardejova), ale aj v juž. Spiši (juž. od Gelnice).

žolti (žltý) sa vyskytuje nielen skoro vo všetkých výchsl. nárečiach, ale aj skoro v celom Gemeri a v príľahlej časti Novohradu (často vo forme *žoti*, *žóti* a pod.). Tvary s *ul* (*žulti*) sú časté v Šarši a v stred. Zemplíne. Vcelku podobná situácia je v odvodených slovách *žltko*, *žlč* a *žlna*.

čolnok (člnok) je známy vo všetkých výchsl. nárečiach; na Spiši je častá forma s *l* (*čolnok*); ojedinele sa takáto forma (s *l*) vyskytuje aj v stred. Šariši a v sev. Zemplíne. V záp. Spiši (Hranovnica) a vo vých. Gemeri sú aj formy s *el* (*čelnok*). V sev. Gemeri sú známe podoby s *lu* (*člunok*). Podľa našich záznamov na mnohých miestach sa popri tejto forme so zakončením *-ok* vyskytuje aj podoba so sufixom *-ik* vo význame „člnok na krosnách“.

Formy s *ol* v uvedených slovách prevládajú aj v ukraj. nárečiach. V goral. nárečiach sú popri formách s *el* (*pelny*, *velna*) väčšinou podoby so zúženým *ol* (*zolty*, *colno* popri *colnek*).

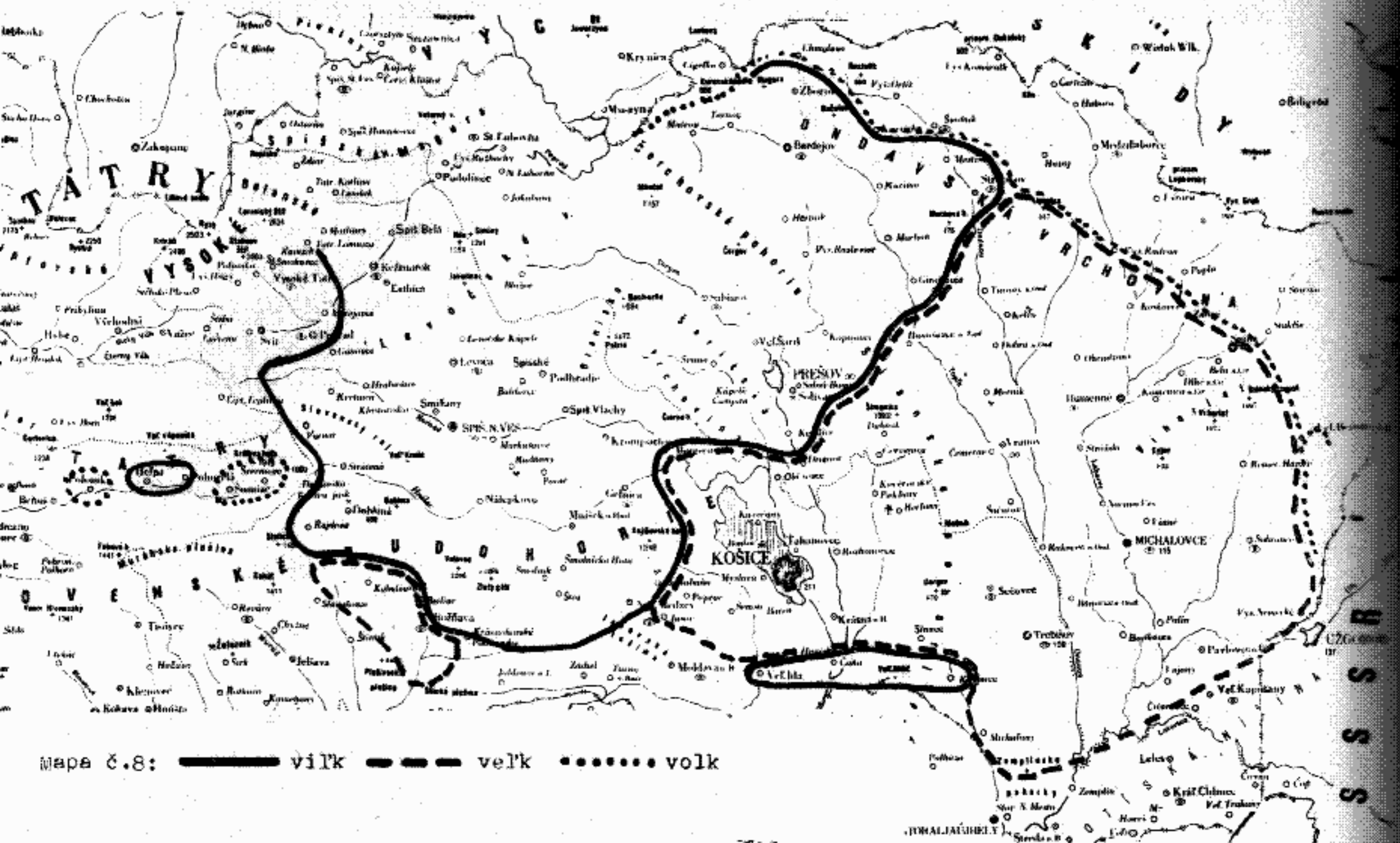
Ako z uvedených slov vysvitá, po perniciach a po *č*, *ž*, *š* sa vo výchsl. nárečiach pôv. **ьl* vokalizovalo väčšinou na *ol* a to sa prípadne ďalej úžením *o > u* zmenilo na *ul*. Uvedené vokalizované *ol* sa vyvinulo pravdepodobne z *al*, z ktorého v niektorých okrajových nárečiach vzniklo *el* (v severošariš. nárečí dodnes vyslovované so zadnejším *e*). Tento vývin možno teda znázorniť ako *ьl > al > ol* (príp. ďalej *> ul*) alebo *ьl > al > el*. Pôv. mäkké *l* tu teda stvrdlo; ojedinelé prípady ako *poľnic* al. *peľnic*, *čolnik* (a podľa neho aj *čolňok*) majú mäkké *l* vplyvom susedstva nasledujúcej mäkkej spoluhlásky.

Typ *velk* – *vil'k* (vlk, **вѣлкѣ* (mapa č. 8 na str. 414).

Forma s *el* (*velk*) je rozšírená v celom Zemplíne (okrem severozáp. cípu v okolí Stropkova a juž. okraja), v býv. Užskej stolici, skoro v celom Above (okrem jeho záp. časti) a v južnom Šariši. Jadrom tejto formy sú teda výchsl. nárečia Zemplína. Okrem toho forma *velk* je známa aj vo vých. časti Gemera. Na ostatnej oblasti výchsl. nárečí, teda najmä v Šariši a na Spiši (s presahmi do Gemera a záp. Abova) a na juž. okraji Zemplína, prevláda forma *vil'k*. Nazdávame sa, že forma *il'* vznikla z *el* úžením *e > i*; len neskôr sa na Spiši a v Šariši všeobecne rozšírili prevládajúce formy s *il'* a v Zemplíne zas prevažujúce podoby s *el*.

V goral. nárečiach sú len formy s *il'* (*vil'k*). V ukraj. nárečiach sú podoby s *ol* (*vouk*, *vouk* a pod.).

veľhotni (vlhký, **вѣгѣкъ*) prevláda vo všetkých výchsl. nárečiach.



Forma s *il'* (*viľhotni*) je známa v severozáp. časti Šariša a miestami v juhozápad. Spiši a v juž. Above.

V goral. nárečiach je *viel'gotny*. V ukraj. nárečiach býva *vochkyj* popri zriedkavejšom *volchkyj*, *vovchkyj*.

Uvedené príklady (*vel'k*, *vel'hotni*) sa zdajú nasvedčovať tomu, že pôv. slabičné mäkké *l* po pernici a pred zadnou spoluhláskou nestvrdlo, ale si zachovalo svoju mäkkosť, čo potom ovplyvnilo aj voľbu sprievodného vokálu a tak máme tu: *yl* > *el'* (prípadne ďalej > *il'*).

Za pôv. slabičné *l* (označované obyčajne ako *vl*, *yl*) máme teda vo výchsl. nárečiach v závislosti od susedných (najmä predchádzajúcich) spoluhlások spojenia: *lu*, *ol* (resp. *ul*) a *el'* (resp. *il'*). Ako celok sa uvedená výchsl. vokalizácia nekryje ani s paralelnou vokalizáciou v ukrajinských ani v goralských nárečiach, hoci s nimi súvisí principiálne, tak ako súvisí aj s podobnou vokalizáciou v zápsl. i českých nárečiach, pretože vo všetkých týchto nárečiach bola pre jej vznik spoločná príčina ale priebeh tejto zmeny i jej výsledky sú všade inakšie.

Veľmi pestré sú vo výchsl. nárečiach výsledky vokalizácie aj tzv. sekundárneho slabičného *l*, ktoré vzniklo z predpokladaného **lb* (*lb*). Príkladov je neveľa a skoro každý z nich mal samostatný vývin.

jabluko, *jablučko* (jablko) mapa č. 9).

Pri uvedenom slove na celom výchsl. jazykovom území prevládajú

formy s *lu*; v sev. Šariši (v okolí Bardejova), v sev. a juž. Spiši (okolie St. Ľubovne a Gelnice) je popri deminutívnych formách *jablučko*, *jabluško* ako základná podoba *japko* (jablko). V záp. Spiši (Hranovnica) a vo vých. Gemeri sú formy s *u*, *ú* (*jabuko*, *jabučko*, *jabúško*).

Základná forma *japko* je aj v goral. a ukraj. nárečiach. Ako zdobnená forma v goral. nárečiach je *jablusko* (popri *jabľecko*), v ukraj. nárečiach býva *jabločko*.

Podoba *jabuko* je známa aj v západoslov. nárečiach; na Záhorí nie je zriedkavosťou forma *japko*. Ako deminutívum v západoslov. nárečiach prevláda forma *jabúčko*. Vo vých. Novohrade je *jaboko*, *jabočko*.

E. Pauliny (c. d., 166) pokladá uvedenú vokalizáciu za striednicu za silný jer (gen. pl. *jabľkъ* > *jablak*...). Popri tomto predpoklade (vychádzajúcom z pôv. **jabľko*) však je aj iná možnosť východiska pre výchslov. nárečia, a to z pôv. dublety *(j)abluko (Fr. Sławski, c. d., 479).

hliboki – *halboki* (hlboký) (mapa č. 9).

Veľmi svojrázna situácia vo výchslov. nárečiach je pri slove hlboký: vo väčšine výchslov. nárečí, a to v ich vých. časti, teda všade okrem Spiša prevláda forma *hliboki*, v Above, v juž. Zemplíne a juž. časti býv. Užskej s mäkkým *l* (*hliboki*). Na Spiši prevládajú formy s *al* (*halboki*): tieto formy presahujú aj do vých. Gemera. V sev. časti Gemera horný tok Hrona je však *hluboki*.

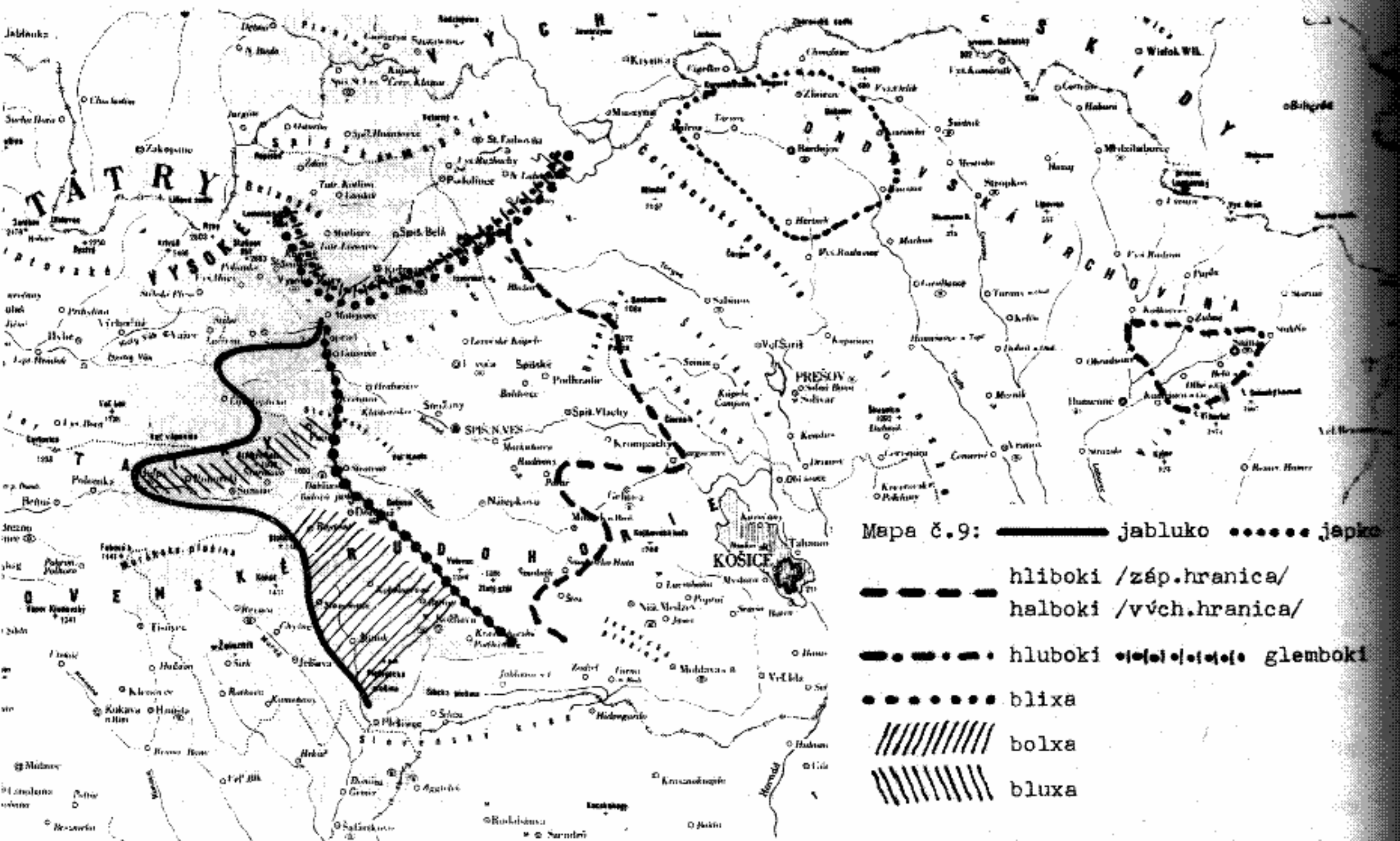
Ukraj. nárečia majú *hlubokyj* (popri zriedkavejšom *hlybokyj*). V goral. nárečiach je *gľemboki*.

V západoslov. nárečiach prevláda tvar *hubokí*. Vo vých. Novohrade je *hobokí*.

Na vysvetlenie výchslov. tvaru *hliboki* prijímame predpokladanú formu **glybokъ* (Fr. Sławski, c. d., 290); južná forma s *li* vznikla neskôr, keď sa prestal rozlišovať rozdiel medzi *y* – *i*. Spišská podoba s *al* vznikla z pôv. slabičného *l* (z predpokladaného **glъbokъ*) veľmi zvláštnou, ojedinelou vokalizáciou (pričom máme tu na mysli vokál *a*; veľmi to pripomína podobné spišské formy *karcica* krt, *harmi* hrmí, *charbet* chrbát pri pôv. sekundárnom slabičnom *r*; p. mapy č. 5 a 6). Formy s *lu* známe v sev. Gemeri a v severových. Zemplíne nápadne ukazujú na súvislosť s podobnými ukraj. formami, ale môžu to byť aj samostatné domáce podoby ako vokalizácia pôv. slabičného *l* (p. podobné formy pri nasledujúcom slove *blcha*).

blich (*blcha*, **blъcha*) (mapa č. 9 na str. 416).

V slove *blcha* tvary s *li* sa vyskytujú skoro na celom výchslov. nárečovom území okrem záp. časti Spiša. Pritom v ich južnej časti (juž. časť Užskej, Zemplína, celého Abova a všetky okraje Spiš. nárečí okrem východných) majú formy s *l* (*blich*). Táto forma sa vysvetľuje ako výsledok za silný jer (gen. pl. *blъchъ* > *blach*...). Podobne asi vznikla aj severogemerská forma s *lu* (*blucha*). Naproti tomu okrajová západo-spišská a východogemerská podoba s *ol* (*boicha*) vznikla pravdepodobne z pôv. slabičného *l*.



Mapa č.9: ————— jabluko japko
 - - - - - hlbokí /záp.hranica/
 - - - - - halbokí /vých.hranica/
 ••••• hlubokí ••••• glembokí
 ••••• blixá
 // // // // // bolxa
 // // // // // bluxa

V ukraj. nárečiach je *blycha*. Goral. nárečia majú tu *pcha*.

Vo vých. Novohrade sú formy *bolcha*. Severné západoslov. nárečia (od Nového Mesta n. Váhom na sever) majú tu formy s *u* (*bucha*); v záhorských nárečiach prevládajú formy s *le* (*blecha*, *buecha*).

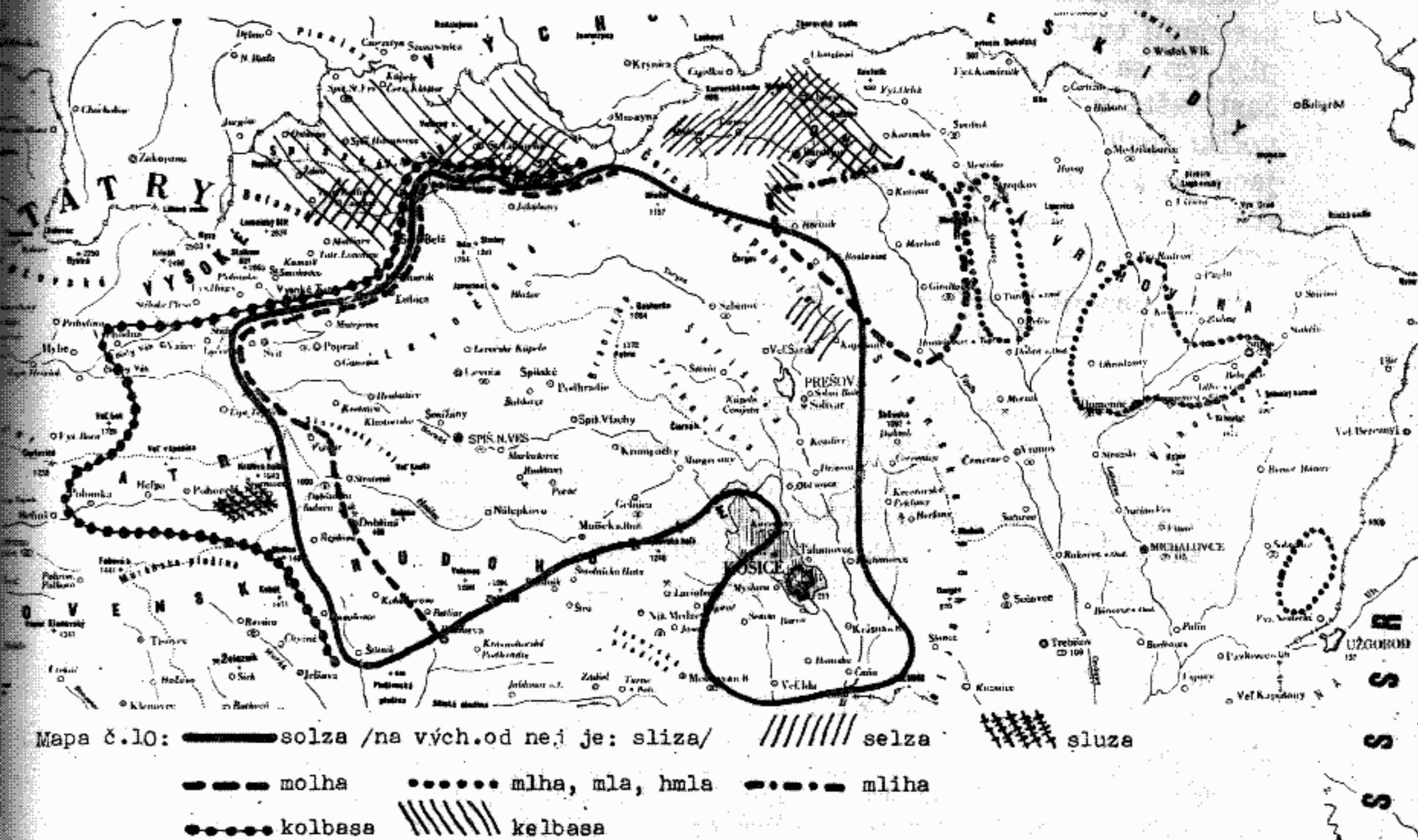
sliza – *solza* (*slza*) (mapa č. 10).

Tvar *sliza* je všeobecný v býv. Užskej stolici a v Zemplíne, pričom preniká aj do vých. Šariša a Abova a známy je aj v záp. Above. Aj pri tomto tvare nám prichodí vychádzať z vokalizácie jeru v silnej pozícii (*slъzъ > slaz....) alebo azda predpokladať nejakú pôvodnú alternatívnu formu s *-ly- (etymológia tohto slova je neistá, porov. Machek, c. d., 458). Podoba s *li* je, napodiv, len vo vých. Šariši, inde sa nevy-skytuje. Na ostatnom území prevládajú formy s *ol* (*solza*, *soldza*), a to na celom Spiši a v priľahlom vých. Gemeri, v stred. a juž. Above a v juhových. časti Šariša. V sev. a strednom Šariši sú menšie oblasti s formami na *el* (*selza*). Tieto formy vznikli pravdepodobne z pôv. slabičného *l*. Forma s *lu* (*suza*) v sev. Gemeri (Švermovo) je tiež asi výsledkom vokalizácie silného jeru (porov. tvary s *lu* pri predchádzajúcich slovách *blcha* a *hlboký*).

V ukraj. nárečiach sú formy *sylza* (na záp.) a *slyza* (na vých.). V goral. nárečiach prevláda *lza*.

Formy s *ol* sú aj vo vých. Novohrade. V západoslov. nárečiach prevládajú podoby s *u* (*suza*).

molha (hmla, **мъгла*) (mapa č. 10).



Skoro vo všetkých výchslv. nárečiach prevláda forma *molha*, ktorá analogicky k predchádzajúcim prípadom predpokladá pôv. slabičné *l*. Tvary s *li* (*mliha*) sú len na menšej oblasti severových. Šariša. Ináč na sev. a vých. okraji výchslv. nárečovej oblasti sú známe aj podoby typu *hmla*, ktorá prevláda vo všetkých ostatných slovenských nárečiach.

kolbasa (klobása) (mapa č. 10).

Tuná možno azda spomenúť aj slovo *kolbasa* známe v tejto podobe vo všetkých výchslv. nárečiach a v príľahlej vých. časti Gemera. Táto forma je aj v ukraj. nárečiach. Vo vých. Novohrade je *kobása*. V sev. Šariši je *kelbasa*. Podobnú formu majú aj goral. nárečia (*kelbosa*). Analogicky k predchádzajúcim prípadom možno azda aj pre toto slovo (s neistou etymológiou) vo výchslv. nárečiach predpokladať formu so slabičným *l*, ktorá dodnes prevláda v juž. polovici stredoslov. i západoslov. nárečí (kým sev. polovica a Záhorie tu majú formu *klobása*).

Tzv. sekundárne slabičné *l* (z pôv. *lb*) sa teda vo výchslv. nárečiach realizovalo v zásade podobne ako podobné slabičné *r*. V záp. časti výchslv. nárečí sú tu formy predpokladajúce pôv. slabičné *l*, teda voka-

lizované ako $V + l$ (napr. *halboki, bolcha, solza*). Pre ne predpokladáme vývin: $l\bar{b} > l > əl > ol, al, el$. V niektorých prípadoch sa takéto formy rozšírili na celé výchsl. nárečové územie (*molha, kolbasa*). Pre východnú polovicu výchsl. nárečí predpokladáme, že v uvedených slovách prevládli tvary vzniknuté vokalizáciou jeru v silnej pozícii (obyč. v gen. pl.), čo sa uskutočnilo ešte pravdepodobne v čase, keď v susednej záp. časti ešte bolo slabičné *l*. Tieto vokalizované tvary potom asi ovplyvnili voľbu sprievodného vokálu v uvedených slovách; je ním obyčajne *i* stojace po *l* (*blichu, slizu, mliha*). V slove *jablko* takýto tvar (*jabluko*) sa rozšíril vo všetkých výchsl. nárečiach. Uvedený vývin možno teda znázorniť aj takto:

n. sg.: *sl̄za* — *sl̄za* — *sliza*

g. pl.: *sl̄z̄* — *sl̄z* — *sliz*

Záverom nech je nám dovolené vysloviť nádej, že na základe podrobnejšieho materiálu i doterajších teoretických prác sa nám azda podarilo vnieť trochu viac svetla do otázky vývinu slabičných *r, l* vo východoslovenských nárečiach. Nazdávame sa, že pre ďalšie rozvíjanie tejto problematiky veľký význam budú mať najmä nové a dúfajme, že početnejšie historické záznamy slov uvedeného okruhu.

ZUSAMMENFASSUNG

Es liegt hier der weitere Beitrag der sich mit der Problematik von ostslowakischen Mundarten befassenden Autors vor. Auf Grund eines recht umfangreichen mundartlichen Materials (72 Wörter mit syllabenartigem *r, l*, die all den untersuchten Ortschaften des ostslowakischen Sprachgebietes entnommen worden waren) gibt der Verfasser als gar erster eine eingehende Beschreibung von der gesagten Erscheinung, indem er gleichzeitig bemüht ist, sie zu interpretieren, was er auf einigen Stellen sogar durchaus selbständig (z. B. bei den am häufigsten vorkommenden vokalisiert Formen mit *ar, er, ai*) zuwegebringt. Es ergibt sich daraus bei einigen durch unklare Aethymologie gekennzeichneten Wörtern selbst deren wahrscheinliche ursprüngliche Form (z. B. in den Wörtern — *nabrezli, stiržeň, kolbasa*). Es ist hierbei zu unterstreichen, dass der Verfasser die untersuchte Problematik durchaus nicht getrennt, sondern vielmehr in breiteren Zusammenhängen auffasst, indem er das den benachbarten ukrainischen und goralischen Mundarten entnommene Material verwendet. Die Studie wird mit 10 übersichtlichen Landkarten ergänzt.